

ДЖЕРЕЛА ФОРМУВАННЯ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ у XIX – на початку XX ст.

Досліджено розвиток церковного землеволодіння на Півдні України; визначено основні джерела формування церковної земельної власності; проаналізовано розміри церковних приходських наділів окремо за губерніями та порівняно з іншими регіонами держави.

Ключові слова: православна церква, землеволодіння, наділ землі, пожертва, Південь України, статистика.

Исследовано развитие церковного землеуладения на Юге Украины, определены основные источники формирования церковной земельной собственности; проанализированы размеры церковных приходских наделов отдельно по губерниям и в сравнении с другими регионами государства.

Ключевые слова: православная церковь, землеуладение, надел земли, пожертвование, Юг Украины, статистика.

The article is devoted to the research of church land property in Southern Ukraine. The basic sources of formation of the church land property are analyzed. The size of church land property was measured in Southern Ukraine hubernias in comparison with other region of the state.

Key words: Orthodox church, land property, earth plot, donation, South Ukraine, statistics.

На сучасному етапі значно поживався інтерес до питання господарської діяльності православної церкви як основної конфесії у країні. Виходячи з того, що земля довгий час була для приходського духовенства основним джерелом його матеріального забезпечення, є сенс розглянути процес наділення приходів церковними землями, виділяючи при цьому регіональний аспект цього дослідження.

Саме за останнє десятиліття на Україні з'явилися наукові праці, присвячені цьому питанню. Так, Г. М. Надтока [15], розглядаючи діяльність православної церкви на початку XX ст. використовує статистичні матеріали для визначення кількості церков та їх наділення землею по усіх губерніях.

Необхідно відзначити роботи В. О. Левицького [9], В. Г. Меші [13], І. М. Шугальової [24], у яких розглядається питання наділення церковними землями в правобережних, центрально-східних та південних епархіях України.

Стаття М. В. Сухарева [23] детально висвітлює наділення приходських церков землею у Таврійській та Херсонській губерніях.

Окремо виділимо працю І. І. Лимана [10], в якій викладено матеріал про відведення церковних земель з кінця XVIII – першої половини XIX ст. з використання великої кількості архівних джерел та законодавчих актів.

Проблема церковного землеволодіння активно розглядається і в сучасній російській історіографії. Так, В. В. Морозан [14], оперуючи архівними матеріалами із фонду Св. Синоду аналізує розвиток церковного землеволодіння в цілому по імперії. Інший дослідник, А. О. Подвигайло [16], розглядає регіональні особливості цього процесу на прикладі Курської та Воронезької губернії.

Зауважимо, що дослідження церковної історії на Півдні України ще не можна вважати комплексним, бо не вивченим залишається період другої половини XIX ст. – 1917 р.

Виходячи з цього, маємо на меті визначити основні джерела формування церковної земельної власності, проаналізувати розміри церковних приходських наділів південно-

українських губерній та порівняти їх з іншими регіонами країни.

Джерельну базу роботи склали матеріали, що зберігаються у Державних архівах міст Запоріжжя [1-3] та Одеси [4-8], а також збірників поземельної статистики [12; 22].

Верхня хронологічна рамка дослідження пов'язана з розвитком українських земель у складі Російської імперії на початку XIX ст., нижня хронологічна рамка – напередодні Першої світової війни.

Далі вважаємо за доцільне звернути увагу на основні джерела формування та поповнення церковної земельної власності: наділення землею із казни, від сільських та міських товариств, пожертвування від окремих осіб (у першу чергу, поміщиків), купівля землі.

По всій Російській імперії церквам відчужено від казни згідно зі статистичним даними на 1904 рік 4 463 десятини землі або 4,7 % від загальної площі казенних земель [19, с. 83]. Ці цифри підтверджують факт зменшення казенних земель в усіх південноукраїнських губерніях.

Відомо, наприклад, що церковні наділи Олександрійського повіту Херсонської губернії були вимежувані із казенних дач у колишніх воєнних поселеннях та із приватновласницьких дач у колишніх поміщицьких господарствах. Лише один наділ на 34 десятини був вимежований із селянських земель [12, с. 130].

Дійсно, архівні документи містять багато приговорів сільських товариств про наділення церков землею [11, с. 44; 8, арк. 75зв.]. Наприклад, у Маріупольському повіті, за даними на 1886 рік із 7 077,5 десятин церковної землі (всіх конфесій) 364 десятини виділили сільські товариства [22, с. 10-23].

Звичною справою була побудова нової церкви на землях поміщиків (так звані поміщицькі церкви). Існувала практика серед поміщиків, що за життя або за заповітом після смерті жертвували частину своїх земельних наділів церквам. Так, з архівних джерел відомо, що в Олександрівському повіті Катеринославської губернії ряд церков були побудовані на землях, пожертвуваних поміщиками Софією Лукашевич (Миколаївська церква, с. Михайло-Лукашеве), Серафимою Павлівною Іваненко (Успенська церква, с. Андріївка), Іллею Уманець-Дмитревським

(Іллінська церква, с. Наталіївка), Іллею Олексійовичем Протопоповим (Іллінська церква, с. Терновка), Єлизаветою Михайлівною Бутурліною (Петро-Павлівська церква, с. Балабино-Петровське), Олександром Георгієвичем Канкрином (Георгіївська церква, с. Григоріївка), Петром Свистуновим (Петро-Павлівська церква с. Свистуново-Петровське) [1, арк. 1; 2, арк. 12; 3, арк. 16, 41, 103, 111, 119].

Такі приклади відомі по усіх губерніях. Наприклад, у Херсонській губернії поміщик Яків Звенигородський наділив церкві у своєму с. Звенигородка Олександрійського повіту 120 десятин землі, Андріївська церква с. Орлової Балки ще у 1781 р. одержала від поміщика А. І. Медера 34 десятини 760 саж², Різдво-Богородицька церква с. Олександрівки-Авраменкової від поміщика Олександра Аврамова – 110 десятин землі, Адріано-Наталіївська церква с. Заградовки Херсонського повіту від економії кн. Л. В. Кочубея у 1839 р. – 99 десятин землі [7, арк. 25; 8, арк. 15зв., 69зв., 139зв.].

Згідно з російським законодавством, наділення церков землею відбувалося за «Положенням про забезпечення православного сільського духовенства землею, будинками і одноразовими грошовими допомогами» (1842 р.) по 33 десятини на причет, з розрахунку: три частини – священику, дві – диякону, одну – дячку [17].

Проте, на місцях у різних губерніях не завжди могли дотримуватися таких правил. І. М. Шугальова визначає тенденцію залежності наділеної землі від географічного положення регіону в Україні [24, с. 79].

На Лівобережній Україні наділи не перевищували 33 десятин. Через аграрне перенаселення краю, зокрема у Полтавській єпархії, ця норма не перевищувала 30 десятин [24, с. 79]. Більшість церков Харківської єпархії володіли від 30 до 50 десятин землі.

На Правобережній Україні після її включення до складу Російської імперії тим церквам, які мали менше встановленої норми (33 десятини), збільшували наділи за рахунок землі поміщиків [9, с. 12]. Середні розміри правобережних та центрально-східних єпархій, за підрахунками В. Г. Меші, можна визначити як 30-35 десятин орної та сінокісної землі (без урахування присадибної ділянки,

що складала близько 1-1,5 десятини) [13, с. 320].

Розміри церковних наділів у Південній Україні спочатку були більші, ніж це визначалося законодавством. Пояснювалося це їх малою освоєністю та багатоземеллям регіону. За рішенням архієпископа Амвросія, на території Катеринославського намісництва (пізніше – губернії) з 1788 року кожній церкві епархії необхідно було виділяти по 120 десятин замість 36, які відводилися відповідно до указу [5, арк. 6].

На початку XIX століття ріст церковного землеволодіння в Катеринославській та Херсонській губерніях визначався указом Олександра I від 27 лютого 1820 року [17, с. 1073-1076]. Цар дозволив виділяти церквам цих губерній по 120 десятин землі, мотивуючи це багатоземеллям селянських общин. Але насправді не всі церкви мали вказані наділи. А з середини XIX століття спочатку Катеринославська, а потім і Херсонська губернії перестали бути багатоземельними та перейшли в ранг малоземельних, де на душу населення доводилося іноді менше 5 десятин землі [23, с. 133].

Доречно навести думку І. І. Лимана про існування на початок 60-х років XIX ст. проблеми з відведенням церквам землі в південному регіоні України [10, с. 77]. Брак земельного фонду, дефіцит зручних ділянок з одного боку, та дозвіл збільшувати церковні наділи за рахунок можливості придбання додаткових ділянок – з іншого боку, зумовив значні відхилення від встановлених норм церковного землеволодіння у кожній окремо взятій губернії. Середні дані щодо наділення землею, на думку І. М. Шугальнової, наступні:

у Катеринославській губернії – 34 десятини, у Таврійській – 60 десятин, у Херсонській – 120 десятин [24, с. 79].

Крім цього у статті вказаного автора наводяться дані по Таврійській губернії: *«Розповсюдженою для храмів Таврійської епархії була власність у 60 десятин. У багатьох парафіях землі для церкви видавалося вдвічі – тричі більше норми до 100 десятин. Найменшим наділом (49,5 десятин) користувався причет Покровської церкви с. Дмитрівка Мелітопольського повіту Таврійської епархії. Самими великими маєтностями 117,5 десятин розпоряджався клір Покровської церкви с. Борисівка Мелітопольського повіту»* [24, с. 79].

Аналізуючи дані щодо наділення землею сімнадцяти церков першого благочинного округу Олександрівського повіту Катеринославської губернії бачимо, що церкви у с. Свистуново-Петровське (1805 р.) було наділено 39 десятин 2 380 саж², у с. Наталіївка (1816 р.) – 116 десятин 1 210 саж², у с. Михайлово-Лукашеве (1839 р.) – 122 десятини землі. А церквам, побудованим у середині XIX ст., у с. Балабино-Петровське (1856 р.) та у с. Ново-Гупаловка (1865 р.) відповідно – 118 десятин 1 275 саж² та 35 десятин [3, арк. 119зв., 95зв.]. Перші церкви мали переважно якісну землю, а останні дві – середньої якості. Отже, можна стверджувати, що з часом земельний наділ для нових церков ставав меншим.

Маємо дані за 1901 р. про наділення землею 144 церков Катеринославської губернії, зведені нами у Таблицю 1.

Таблиця 1

Розміри церковних наділів у Катеринославській губернії на 1901 р.
[20, с. 269-275; 21, с. 346-354]

№ з/п	Назва повіту	До 33 дес.	33-100 дес.	Більше 100 дес.	Всього церков
1	Катеринославський	–	16	7	13
2	Олександрівський	1	5	16	24
3	Бахмутський	–	6	12	18
4	Верхньодніпровський	2	12	5	19
5	Маріупольський	–	11	9	20
6	Новомосковський	–	7	10	17
7	Павлоградський	–	1	13	14
8	Слов'яносербський	1	2	8	11
	Разом по губернії	4	60	80	144

Наведені у табл. 1 дані переконливо свідчать про те, що 97 % церков мали земельний наділ більше 33 десятин та більш ніж у 50 % випадків – більше 100 десятин. Отже, на нашу думку, середні дані по наділенню усіх церков землею у губернії будуть значно більші, ніж 34 десятини.

Із 144 проаналізованих нами наділів Катеринославської губернії найбільший мав Миколаївський собор у м. Луганську (198 десятин) [20, с. 270]. Вважаємо це за виняток із правил, оскільки церкви у містах частіше всього зовсім не мали землі.

Серед сільських церков найбільшим наділом у 197 десятин користувався причет Архангело-Михайлівської церкви с. Кримське Слов'яносербського повіту. Найменші наділи (15 та 18 десятин) були у селах Василівка та Нікольське Маріупольського повіту [22, с. 14].

Стосовно Херсонської губернії маємо дані по Олександрійському повіту. Так, у 1888 р. там існувало 95 церков (5 462,1 десятини): до

50 десятин – 54 церкви (2 246,8 десятин), до 100 десятин – 32 церкви (2 106,7 десятин), до 249 десятин – 9 церков (1 108,6 десятин) [12, с. 132].

За даними 1875 р. у Херсонському повіті 18 церков мали наділи в 120 десятин, по одній – 132, 198, 99, 70, 42 десятини. Максимальний наділ у 240 десятин мала Різдво-Богородицька церква містечка Новий Буг [7, арк. 71].

Щодо міських церков, то Свято-Миколаївський собор м. Ананьєва мав по кліровим відомостям 198 десятин землі, а за вимірами Ананьївської міської управи – 215 десятин [4, арк. 1].

Доречно, на наш погляд, вирахувати середній розмір приходських церков на Півдні України. Для цього використаємо дані зі звітів обер-прокурора Св. Синоду, зібрані в монографії Г. М. Надтоки та представлені нами у Таблиці 2.

Таблиця 2

Церковні землі на Півдні України у 1914 р.

[15, с. 236, 254]

Губернія	Соборні церкви	Приходські церкви	Церковні землі (у дес.)	Середній розмір (у дес.)
Катеринославська	11	607	40 000	65,9 / 64,7
Таврійська	15	348	95 000	272,9 / 261,7
Херсонська	12	616	41 000	66,5 / 65,3

Отже, середні розміри приходських наділів Таврійської губернії були значно вищі, ніж у Херсонській та Катеринославській губерніях.

Визначимо особливість Таврійської губернії: при найменшій кількості церков найбільша площа церковних земель за рахунок великих земельних наділів у Сімферопольському, Євпаторійському та Перекопському повітах (за даними на 1905 р. – 10 590, 41 422 та 22 416 десятин – відповідно).

Для порівняння з іншими регіонами держави наведемо статистику по центральній частині Російської імперії, де володіння лише невеликої кількості церков були більшими за 100 десятин, в основному – по 33 десятини. Так, в Петербурзькій єпархії більшість церков володіла наділами від 1 до 40 десятин, і лише 22 церкви мали наділи більше 100 десятин [14, с. 325]. Середній розмір церковного

наділу Воронежської губернії складав 51,8 десятини, Курської – 48,5 десятин (при показнику по Європейській Росії у 1890 р. – 58,1 десятина) [16, с. 53].

На початку ХХ ст. продовжувався процес накопичення земельної власності. Наділи церков збільшувалися тепер в основному за рахунок пожертвувань від приватних осіб. Згідно ст. 985 Т.Х цивільного законодавства в обов'язковому порядку усі випадки пожертви проходили через рішення Синоду та височайший дозвіл імператора [17, с. 351].

На підтвердження цього положення ми проаналізували матеріали справи з фонду Державного архіву Одеської області, що містять укази імператора по Херсонській губернії за 1900 р. та звели дані про земельні пожертви на користь приходських церков у Таблицю 3.

Земельні пожертвування церквам Херсонської губернії за 1900 р.

[6, арк.15, 19, 33, 34, 40]

Назва населеного пункту	Назва церкви	Кількість землі	Хто пожертвував	Мета та умови пожертви
с. Водяне та Гулькевичі (Єлизаветградський повіт)	–	1 200 саж ²	губернський секретар Іван Вергилесов	на побудову церкви
с. Трихати (Одеський повіт)	Катерининська	35	одеський міщанин Петро Дульський	дохід від 15 дес. – причету церкви, дохід від 20 дес. – на благоустрій церкви
с. Марто-Івановка (Олександрійський повіт)	Вознесенівська	1 дес. 800 саж ²	донька підполковника Валерія Вікгорст	для користування причету
с. Мелове (Херсонський повіт)	Архангело-Михайлівська	80	почесний громадянин Михайло Агарков	для користування причету
с. Коризівка (Олександрійський повіт)	Казанська	35	Єлизавета Хрушова	на побудову церкви, садиби та на забезпечення церкви

Дані табл. 3 свідчать про те, що пожертвування надходили від різних верств населення. Загалом, земельний фонд приходських церков збільшився за один рік на 152 десятини.

Після указу імператора від 10 грудня 1903 р. усі справи, що виникали по заповітах від приватних осіб щодо пожертв на користь церкви (у т.ч. й земельні), дозволялося вирішувати єпархіальному керівництву [18, с. 54].

Підсумовуючи викладене та порівнюючи дані по південноукраїнських губерніях зробимо висновки. Церковний земельний фонд формувався за рахунок наділення землею із казни, від сільських та міських товариств, пожертвування від окремих осіб та власної купівлі землі. З часом, пожерт-

вування від представників різних верств населення стали досить поширеним способом поповнення земельної власності. Часто такі додаткові наділи церков важко було підрахувати, бо їх не завжди вносили до клірових відомостей. Як результат, земельний фонд значно збільшувався у порівнянні з даними офіційної статистики.

Показник забезпеченості церков землею в південноукраїнських губерніях був значно вищим, ніж в інших регіонах імперії. Середні розміри приходських наділів Таврійської губернії були значно вищі, ніж у Херсонській та Катеринославській губерніях. Надалі перспективним вважаємо розгляд питання про характер землекористування та економічну ефективність використання церковних земель.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Запорізької області (далі – Держархів Запорізької обл.), ф. 19, оп. 1, спр. 64. – 152 арк.
2. Держархів Запорізької обл., ф. 19, оп. 1, спр. 67. – 143 арк.
3. Держархів Запорізької обл., ф. 19, оп. 1, спр. 68. – 138 арк.
4. Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської обл.), ф. 37, оп. 1, спр. 3382. – 6 арк.
5. Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 2а, спр. 1. – 124 арк.
6. Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 2а, спр. 20. – 108 арк.
7. Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 2а, спр. 379. – 146 арк.
8. Держархів Одеської обл., ф. 37, оп. 2а, спр. 584. – 188 арк.
9. Левицький В. О. Церковне землеволодіння на Правобережній Україні кінця XVIII – першої половини XIX століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / В. О. Левицький. – Запоріжжя, 2006. – 22 с.
10. Лиман І. І. Державна церква і державна влада: Південна Україна (1775-1861) / І. І. Лиман. – Запоріжжя : РА «Тандем – У», 2004. – 400 с.

11. Лохматова А. І. Селянське самоврядування пореформеної України в приговорах сільських сходів / А. І. Лохматова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя, 2003. – Вип. XVI. – С. 41–55.
12. Материалы для оценки земель Херсонской губернии. Т. III. Александрыйский уезд. – Херсон : Тип. О. Д. Ходушиной, 1888. – 152 с.
13. Меша В. Г. Матеріальне становище духовенства в Україні 1875-1900 рр. / В. Г. Меша // Південний архів. Історичні науки : Збірник наукових праць. – Херсон : Вид-во ХДУ, 2008. – Вип. XXVIII-XXIX. – С. 318-324.
14. Морозан В. В. Экономическое положение Русской Православной Церкви в конце XIX – начале XX века / В. В. Морозан // Нестор. – 2000. – № 1. – С. 312–362.
15. Надтока Г. М. Православна церква в Україні 1900-1917 рр.: соціально-релігійний аспект / Г. М. Надтока. – К. : Знання, 1998. – 271 с.
16. Подвигаило А. А. Церковное землевладение и землепользование в Центрально-Черноземном регионе в 60-90-е годы XIX века: на примере Курской и Воронежской губерний : дисс. ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Артем Александрович Подвигаило. – Воронеж, 2007. – 175 с.
17. Полный свод законов Российской империи: В 2 кн. : Книга 2 / Под ред. А. А. Добровольского ; Сост. А. Л. Саатчиан. – СПб. : Изд. Юрид. кн. маг. И. И. Зубкова, 1911. – 4680 с.
18. Свод Законов Российской империи : В 5 кн. / Под ред. И. Д. Мордухай-Болтовского. – СПб. : Русское книжное товарищество «Деятель», 1912. – Кн. 3. Т. IX. – С. 50–54.
19. Святловский В. В. К вопросу о судьбах землевладения в России: Статистика мобилизации земельной собственности / В. В. Святловский. – СПб. : Начало, 1907. – 103 с.
20. Список праздных мест по Екатеринославской епархии на 1901 год // Екатеринославские епархиальные ведомости. – № 19. 1 июля. Офиц. отдел. – С. 269–275.
21. Список праздных мест по Екатеринославской епархии на 1901 год // Екатеринославские епархиальные ведомости. – № 24. 15 сент. Офиц. отдел. – С. 346–354.
22. Статистико-экономические таблицы по Екатеринославской губернии. Вып. II. Мариупольский уезд. – Екатеринослав : Тип. Я. М. Чаусского, 1887. – 439 с.
23. Сухарев М. В. Церковное землевладение в Южной Украине в конце XVIII – середине XIX вв. / М. В. Сухарев // Ученые записки Таврического национального университета им. Вернадского. – 1999. – т. 12 (51). № 1. – С. 113–116.
24. Шугальова І. М. Економічне забезпечення православного духовенства України в модерну добу / І. М. Шугальова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя : ЗНУ, 2010. – Вип. XXVIII. – С. 78–82.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Ігнатуша О. М., д.і.н., професор Запорізького національного університету;

Котляр Ю. В., д.і.н., професор, завідувач кафедри історії Чорноморського державного університету ім. Петра Могили.